

Sv. Petar na Zavali između romanike i gotike - o poticaju za nedavno sagledavanje mogućega vremena gradnje crkve

MARINKO TOMASOVIĆ
Gradski muzej Makarska
Makarska City Museum
E-mail: marinko.tomasovic1@gmail.com

Sažetak

Osvrtom na objavu revizijskih istraživanja lokaliteta s crkvom sv. Petra u Zavali (Ravno) upućuje se na nezadovoljavajući pristup u valoriziranju prethodnih radova. U tom pogledu upozoreno je i na nepoželjne postupke, neprovjereno preuzimanje tvrdnje drugog autora i, što je izgledno, svjesnim nerefiranjem tuđega rada prilikom iznošenja zaključka o mogućnosti za kasniju gradnju crkve.

Ključne riječi: crkva sv. Petra na Zavali; bibliografija o Zavali; pleterna skulptura; gotički sloj crkava.

St. Peter in Zavala between Romanesque and Gothic - about the initiative for recent observation of the possible church construction time period

Summary

Publishing of the revision research of the site with St. Peter's Church in Zavala (Ravno) has not valorised previous papers in a satisfactory manner. Reminder of many earlier reviews of St. Peter's Church was missing. The claim which was not directed to this construction was taken over unverified. Considering the early phase of the site as the early Middle Ages is chronologically unconvincing, because there are solid leads for the late antique phase. The author did not refer to the paper which points to the same conclusion regarding the possible late dating of St. Peter's Church, within the Gothic period, which is reflected in terms of construction and floor plan with rectangular apse.

Keywords: St. Peter's Church in Zavala; Zavala bibliography; wicker sculpture; Gothic layer of churches.

Objava rezultata revizijskih arheoloških istraživanja (2016.-2018.) na lokalitetu crkve sv. Petra u Zavali kod Ravnog, koje je predočila voditeljica Snježana Vasilj, jedan je od iščekivanijih tekstova usmjerenih nekom hercegovačkom, značajem i još širem spomeničkom kompleksu.¹ Kamena plastika s lokaliteta, prepoznatljiva u svom stilskom izrazu predromanike i kao takva višekratno razmatrana od arheologa i povjesničara umjetnosti, već zarana predstavlja zaštitni, "opće prihvaćeni" vizualni znak jednoga razdoblja srednjega vijeka. U njemu se Zavala oslonila na neposredno obalno područje, konkretno dubrovačko likovno, ili točnije, njegovo klesarsko-radioničko izvorište. Stoga je razumljivo što je autorica u uvodnoj bilješci, u pogledu kronološkoga pregleda onih radova u kojima je makar i nevelikim osvrtom zastupljen fenomen lokaliteta Zavala, citirala i datu stranicu *Kolijevke* Ljube Karamana. Ipak, dojam je kako je to učinila odveć "faktografski", ne uspijevajući uopće navijestiti značenje usput-

1 SNJEŽANA VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali, Općina Ravno. Rezultati istraživanja iz 1957. godine", u: *Hercegovina*, 4, serija 3, Mostar - Zagreb, 2018., str. 49-86.

na osvrtu velikoga hrvatskog povjesničara umjetnosti i arheologa.² Karaman je konstatacijom "Pleterni fragmenti iz crkve sv. Petra u Zavali u Hercegovini, nedaleko Stona kod Dubrovnika, spadaju skupini skulptura dubrovačke okolice" uveo Zavalu, konkretno njezinu pleternu skulpturu, u sustav južnoobalne (južnohrvatske) umjetnosti, definirajući je kao njezinu sastavnicu.³ Između njegove postavke i vremenski nama puno bliže, a zapravo iste i tek nešto šire definicije "(...) identični predlošci prema kojima je izrađivana predromanička skulptura i arhitektonska plastika što su njima bile opremljene sakralne građevne na Koločepu i Dubrovniku, Kotoru i Zavali, pružaju širi uvid u radionički krug južnodalmatinske provenijencije (...)" dubrovačkog arheologa Ivica Žile,⁴ upućena u područnu problematiku ranosrednjovjekovne plastike, stoji niz stručnih i znanstvenih radova koji su se, usredotočenije ili barem usputno, doticali lokaliteta u Zavali i njegovih materijalnih ostataka. Ove sam, poglavito u tumačenju arhitekture crkve sv. Petra, ali i po pitanju naravi kronološkoga i kulturološkoga sagledavanja lokaliteta, prije deset godina razmotrio u cjelokupnosti prethodnih objava.⁵ Upadljivo je što ovaj iscrpni osvrt na srednjovjekovlje Zavale S. Vasilj uopće nije citirala, unatoč tomu što je objavljen u nezaobilaznu i opsežnu zborniku uglednog izdavača, Instituta za hrvatsku povijest u Zagrebu. Osobito je indikativno što je u njemu po prvi put iznijeto jedno zapažanje u pogledu arhitektonskoga i vremenskoga sloja crkve sv. Petra, a koje u vidu slična zaključka nalazimo i u stručnom osvrtu S. Vasilj o revizijskim istraživanjima lokaliteta. O tome će, što je i osnovni povod za ovaj osvrt, biti riječi nakon još nekih primjedbi u vezi autoričina konzultiranja ili citiranja literature. Navođenje literature u bilješci S. Vasilj, kojom se namjeravalo podsjetiti ili upozoriti na bibliografiju radova o lokalitetu, upućuje naoko na cjelokupnost, dočim se nije izričito navelo kako predstavljaju tek dio "važnijih" radova. Uz to, ponovni

2 S. VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali", str. 51, bilj. 2.

3 LJUBO KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1930., str. 118.

4 IVICA ŽILE, *Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa*, Matica hrvatska, Dubrovnik, 2003., str. 127.

5 MARINKO TOMASOVIĆ, "Crkvena arhitektura Huma - od kasnoantičke tradicije do srednjovjekovnih načela (Neka problemska sagledavanja gradnji u srednjem vijeku)", u: IVICA LUČIĆ (prir.), *Hum i Hercegovina kroz povijest*, I., Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa u Mostaru 5.-6. studenoga 2009., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 166-173.

osvrt na značajan lokalitet, iako tek pisan kao stručno izvješće, ne bi trebao sadržavati tek brzopleto navedene bibliografske jedinice bez minimuma njihova kritičkog sagledavanja. Dakle, autorica ničim nije upozorila kako je bibliografski "niz" kojega donosi u bilješki tek djelomičan. I ovdje je "propustila priliku" da upućivanjem na moj rad najlakše usmjeri pozornost na sveukupnost bibliografije o lokalitetu i na nju se kritički osvrne. Moglo se je tako podsjetiti, makar neizravno, kako su se kompleksom ili klesarskim ostacima na Zavali pozabavili i drugi priznati autori čije osvrtne nije navela (J. Kovačević, N. Miletić, P. Anđelić, T. Glavaš, I. Žile, V. Jovanović, T. Marasović). Nadalje, nije jasno zbog čega je S. Vasilj u spornoj bilješci istaknula, kao prilog poznavanju zavalskoga kompleksa i bibliografsku jedinicu hrvatskoga povjesničara umjetnosti Tomislava Marasovića, pisca brojnih radova i knjiga o ranosrednjovjekovnoj umjetnosti Dalmacije.⁶ Citirani Marasovićev rad *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji* uopće ne spominje crkvu sv. Petra na Zavali, uostalom ni preostali radovi drugih autora u istom izdanju (V. Gvozdanović, S. Sekulić-Gvozdanović, A. Mohorovičić). Uz to, pozivanje na Marasovićev rad autorica je popratila i oznakama datih stranica te ilustrativnog materijala kojima se ovaj pisac tobože osvrnuo na Zavalu. Konzultiraju li se pak stranice Marasovićeva rada razvidno je kako se prvom oznakom (broj stranice i slike) usmjerava pozornost crkvi sv. Jurja u Splitu, dok su preostale nepostojeće u radu te kao takve i ne mogu ništa označavati. Što je uzrok takvu netočnom citiranju? Odgovor se može pronaći u bilješci Milijane Okilj, autorice knjige o manastiru Zavala, gdje se u posve drugom kontekstu poziva na spomenuti rad T. Marasovića.⁷ Na tom mjestu M. Okilj upućuje na primjere obalne arhitekture koji bi (debljinom zidova) bili slični kasnijoj crkvi pravoslavnoga manastira u Zavali, a ne ostacima nedaleke crkve sv. Petra. Neovisno o, možda, preuopćenom karakteru takva povezivanja bilješkom se jasno upućuje na primjere obalne arhitekture iz Marasovićeva rada. Pak, S. Vasilj prekraja njezinu bilješku te oznaku za stranicu predstavlja kao broj ilustracije.⁸ Također, ponavlja omašku M. Okilj kojom se izdanje

6 S. VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali", str. 51, bilj. 2.

7 MILIJANA OKILJ, *Manastir Zavala* (ćirilica), Besjeda - Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa Republike Srpske, Banja Luka, 2010., str. 57, bilj. 87.

8 S. VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali", str. 51, bilj. 2. Navodi drugo izdanje knjige M. Okilj iz 2015. Prema dopisu M. Okilj autoru ovoga rada (4. II.

s objavljenim radom T. Marasovića, *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture* (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Kabinetski za urbanizam i arhitekturu - Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu - Centar za arhitekturu i urbanizam u Splitu, Split, 1978.), pisalo Prilozi istraživanja... (istaknuo: M.T.). Štoviše, osim što S. Vasilj ponavlja netočnu genitivnu riječ naslova izdanja umeće i dativ *starohrvatskoj*. I ovim postaje razvidno da, za razliku od M. Okilj, nije konzultirala citirani rad T. Marasovića, nego je bezrazložno (i netočno) tek prepisala navod iz tuđe bilješke, ne znajući konkretno na što se ona odnosi.

Inače, u kasnijim reinterpetacijama morfološke klasifikacije srednjovjekovne arhitekture na Jadranskoj obali T. Marasović ipak se dotakao Zavale i crkve sv. Petra. Učinio je to prvi put u opsežnu korpusu predromaničke arhitekture, kada u popisu titular crkava navodi i onu sv. Petra, datirajući je u 11. st.⁹ Pri tome se nigdje drugdje na stranicama svoga opsežna djela nije osvrnuo na zavalsku crkvu. Možemo pretpostaviti da je dataciju crkve odmjerio kronološkom ocjenom kamene plastike s lokaliteta, iznijete u radovima autora koje navodi isključivo u iscrpnom popisu literature na kraju knjige (M. Jurković, N. Miletić). U tom slučaju valja konstatirati da Marasović s pravom nije prihvatio datiranje crkve sv. Petra na Zavali u drugu polovicu 12. st., kako je to postavio M. Vego,¹⁰ iako je i njegov rad uključio u popis literature. Pak, opsežniji osvrt na lokalitet i crkvu sv. Petra na Zavali donosi T. Marasović u zaključnoj knjizi korpusa ranosrednjovjekovne arhitekture. Crkvu kartira kao ranosrednjovjekovnu, te je elaboriranjem arhitekture i plastike ponovo datira u 11. st.¹¹ Zanimljivo je

2021.) sadržaj bilješke u kojoj navodi rad T. Marasovića u ovom je izdanju ostao isti, a izmijenjena je tek njezina bročana oznaka (bilj. 88) i paginacija (str. 60).

- 9 TOMISLAV MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 1. Rasprava*, Književni krug Split - Biblioteka Knjiga Mediterana - Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Monumenta Medii aevi Croatiae - Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu - Acta architectonica, Split - Zagreb, 2008., str. 173.
- 10 MARKO VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s. (Arheologija), XIV., Sarajevo, 1959., str. 179-201.
- 11 TOMISLAV MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 4. Korpus arhitekture: južna Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora*, Književni krug Split - Biblioteka Knjiga Mediterana - Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Monumenta Medii aevi Croatiae - Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu - Acta architectonica, Split -

što u unutarnjem popisu literature, unutar poglavlja *Bosna i Hercegovina*, navodi spomenuti rad o crkvenoj arhitekturi Huma.¹² Međutim, ne poziva se izravno na njega kod datiranja arhitekture zaval-skoga sv. Petra, niti dataciju iznosi kao moguću opciju. U radu sam, u pogledu arhitektonskoga tipa jednobrodne crkve s pravokutnom apsidom, koji je slijedio podrobnu analizu dotadašnjeg elaboriranja datacije ranije plastike i neutemeljenih zaključaka M. Vege o gradnji zavalске crkve sv. Petra u drugoj polovici 12. st., konstatirao: "Tip jednobrodne crkve u Zavali s izduženom pravokutnom apsidom, u biti, nije posve osjetljiv za datiranje. Oslanjajući se na zidanje pravilnijim kamenom, uvriježenim za gradnje romaničke i kasnije crkvene arhitekture, dopustila bi se i mogućnost temeljite pregradnje čak i u prijelaznim oblicima romaničko-gotičkog stila. Na njega bi upućivao i tlocrt karakterističan za arhitekturu franjevačkih crkava, posebno zato što je ovaj tijekom polovice XIV. st. ostvaren u monumentalnoj gradnji samostanske crkve u Stonu, a krajem stoljeća i u još bližem Slanom. Uostalom, čitav sloj gradskih i seoskih crkava s kraja XIV. i XV. st. na južnoobalnome dijelu, kao i cjelokupnom uzmorju, naše obale sadrži prepoznatljivi pravokutni oblik apside."¹³

Pređočena definicija zavalске crkve sv. Petra upućuje na gotičku gradnju, pri čemu je i prva u zalaganju za takvo stilsko rješenje.¹⁴ Pak, S. Vasilj ne poziva se na ovu definiciju kada veli: "Iako se čini da rezultati pređočenih istraživanja ne pružaju dovoljno argumenata crkvu sv. Petra promatrati izvan vremena rane romanike kako se do sada preferiralo, stanje na terenu u izvjesnoj mjeri to demantira. Naime, tlocrt crkve, pravokutna apsida, njezina veličina i način gradnje,

Zagreb, 2013., str. 294, 328-330. Podudarno Marasovićevu sagledavanju i u istovremenu osvrtu A. Zirduma, i ovom kojega ne spominje S. Vasilj, govori se o arhitekturi crkve iz 11. st., pri čemu je kamena plastika ponovo značila temeljni oslonac za takvu dataciju: ANDRIJA ZIRDUM, "Dopunjena karta srednjovjekovnih crkava u BiH do 1463. godine", u: *Bosna franciscana*, XXI./39, Sarajevo, 2013., str. 168.

12 T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*. 4. Korpus arhitekture, str. 296.

13 M. TOMASOVIĆ, "Crkvena arhitektura Huma", str. 171, s pozivanjem na literaturu u pogledu karakterističnih primjera, uključujući i stonsku katedralnu crkvu sv. Vlahe.

14 Zaključak prethodnih tumačenja po kojima je crkva sv. Petra na Zavali vjerojatno podignuta u XI. st. daje: T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*. 4. Korpus arhitekture, str. 330. Tom prilikom uopće se ne spominje mogućnost kasnije gradnje.

dopuštaju razmišljati da se, iako svjesni kako mnoge analize tek treba napraviti, ovdje radi o nešto mlađem sakralnom objektu kasnoga 13. ili ranoga 14. st."¹⁵

Radi li se u ovom slučaju o nezavisnom zaključku ili "preuzimanju" tuđe tvrdnje? U prilog prvoj mogućnosti tek bi naoko potpomogli istraženi i pobliže nedatirani ukopi na lokalitetu. Ipak, grobljanski sloj i ne mora biti sukladan vremenu izgradnje jednoga crkvenog objekta, što autorica i nije pokušala elaborirati. Uz to, mogućnost gradnje crkve sv. Petra kao gotičkog objekta nije ni najuspornije razmotrila u sagledavanju kasnijega sloja jednobrodnog arhitektonskog tipa na širem obalnom i zaleđnom prostoru. Isto je prethodno, s uviđom u literaturu, vrlo iscrpno učinjeno upravo za široko područje Huma, a dijelom i Bosne, neovisno o stanju gradnje.¹⁶

S druge strane, sudeći prema sadržaju spomenute bilješke kojom je namjeravala predočiti zaokupljenost lokalitetom na Zavali,¹⁷ razvidno je kako autorica poseže i za netočnim, "posrednim" citiranjem spomenutoga rada T. Marasovića. Njega, ponovimo, očito nije imala "na koljenima", barem ne u trenutku pisanja teksta. Stoga i nije znala kako rad uopće ne spominje zavalsku crkvu sv. Petra. Takav postupak preuzimanja tuđe bilješke sugerira i sličan postupak u pogledu ideje o kasnijoj gradnji crkve, dakako, sada necitiranjem rada u kojemu je takva misao prvi puta i iznijeta.

U jednom stručnom radu, kako je ocijenjen prilog S. Vasilj, navedene zamjerke ne bi trebalo uzeti kao prezahtjevne, nipošto kao "cjepidlačenja", jer i druge tvrdnje autorice iskazuju neuvjerljivost, nedorečenost i preuopćenost.¹⁸ Naposljetku, za jedan znanstveni pristup čak

15 S. VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali", str. 62.

16 M. TOMASOVIĆ, "Crkvena arhitektura Huma", str. 173-188; MARINKO TOMASOVIĆ, "Gotička umjetnost u Primorju, Gorskoj župi i Radobilji u vremenu hercega Stjepana Vukčića Kosače", u: *Hercegovina*, 3, serija 3, Mostar - Zagreb, 2017., str. 274-287.

17 S. VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali", str. 51, bilj. 2.

18 Autorica olako prelazi preko pojave trolisne (troapsidalne) gradnje, čiji su ostatci nađeni ispod crkve sv. Petke, dok je s druge strane toliko prostora posvetila deskripciji grobova bez pokretnih nalaza. Ovu pod upitnikom uzima za predromaničku crkvu iz 9. st.: S. VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali", str. 67, sl. 16. Na žalost, nije priložila tlocrtni crtež zatečena stanja, nego fotografiju kojom se teže razaznaje oblik gradnje, navodno s predvorjem. Upadljivo je što niti najuspornije ne razmatra mogućnost kako se ovdje radi o ranokršćanskoj gradnji. Naime, sličan troapsidalni tip poznat je u primjeru

je i irelevantan odgovor na pitanje je li izostanak pozivanja na ključnu bibliografsku jedinicu o crkvenoj arhitekturi Huma u trenutku iznošenja istoga zaključka zadire u pojmove neetičkoga postupka, preuzimanjem tuđe tvrdnje ili misli njezinim nenavođenjem, ili se radi o pukom nepoznavanju prethodnih radova iz okvira područja kojim se autorica bavi.

crkve u Cimu (Mostar) iz 5.-6. st., a i na udaljenijem Založju kod Bihaća s datacijom u drugu polovicu 5. st.: ĐURO BASLER, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Biblioteka kulturno nasljeđe, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1972., str. 75-76, sl. 61, 122-125, sl. 131. Tek najusputnije spomenuti nalazi keramike u izvješću S. Vasilj nisu pojašnjeni u pogledu vremena izradbe. Ne sugerira se datacija donjega dijela posude iz jednoga groba, a osobito nalaza "nešto fragmenata keramike" uz drugi grob: S. VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali", str. 71. Upadljiva je tvrdnja o nalazima "dosta fragmenata pokrovnog crijeva" na prostoru crkve sv. Petra, na kojima su ukrasni plitki žlijebovi načinjeni prstom: S. VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali", str. 56, T. IX, 2. Preko fotografije teško je sa sigurnošću reći o kojoj se to keramičkoj vrsti radi, iako ukrašavanje upućuje na, prostorno iznimno učestale, kasnoantičke tegule. Autorica uopće i ne pokušava datirati ovu vrstu, dakako, ukoliko ne pomišlja na dugotrajno postantičko vrijeme zalaganjem za mogućnost njezine izradbe u radionicama Dubrovačke Republike!? Naposljetku, nesigurnost (?) u determiniranju nalaza osobito je iskazana u pogledu nađena natpisa - spolije u grobu. Autorica tek upozorava kako će natpis "biti predmetom opsežnih analiza", a do tada će znatizeljnici valjda isključivo preko objavljene fotografije otkrivati kako se radi o latinskom, najvjerojatnije rimskom natpisu: S. VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali", str. 70, T. VII.

Zaključimo, najusputnija upozorenja S. Vasilj o trolisnoj crkvi, keramici, pokrovnim tegulama (i tobože njihovoj dubrovačkoj izradbi, što bi prije upućivalo na umjetničke radionice, a ne na proizvodnju grube utilitarne keramičke vrste izrađivane u velikim količinama diljem mediteranskoga pojasa), kao i samom natpisu, iznijeta su onako "reda radi", te ničim i nisu dovedena u vezu s vrlo izglednom kasnoantičkom fazom lokaliteta Crkvina u Zavali.